

אונדזער שטעטל
גראָדזשיסק

Nasze miasteczko Grodzisk
Our town Grodzisk

Plac Piłsudskiego (dziś Plac Wolności). Źródło: Polona
Piłsudski Square (today Wolności Square). Source: Polona

SALOMON
NEUHAUS

אונדזער שטעטל
גראָדזשיסק

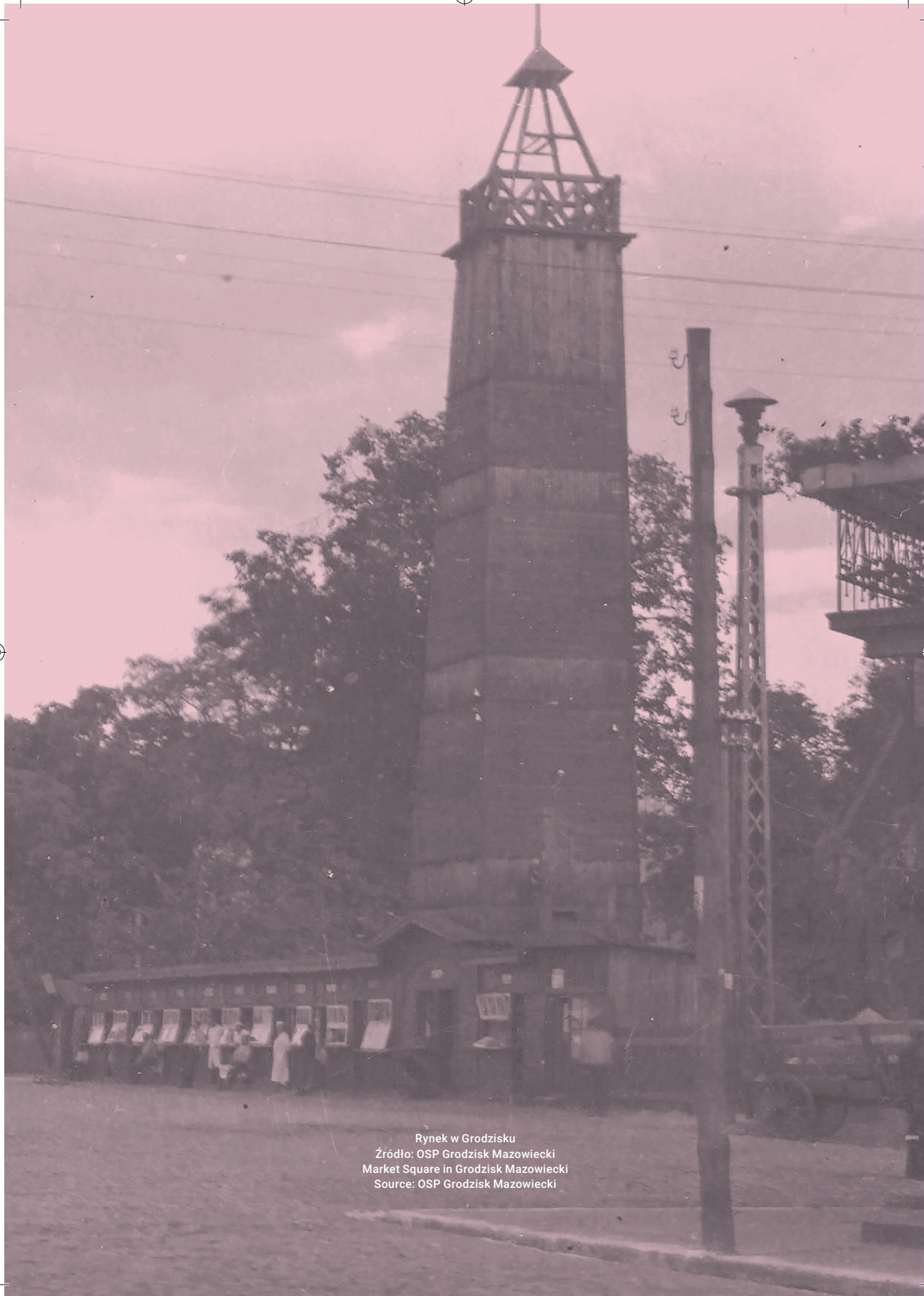
Nasze miasteczko Grodzisk
Our town Grodzisk

PRZEŁOŻYŁA
Martyna Steckiewicz

Wydawnictwo Taurus
Edukacja i Kultura /
Stowarzyszenie Nowa
Kultura i Edukacja

Rynek w Grodzisku
Źródło: OSP Grodzisk Mazowiecki
Market Square in Grodzisk Mazowiecki
Source: OSP Grodzisk Mazowiecki

W S T Ę P

Dzieje Grodziska Mazowieckiego spisane w języku jidysz ręką Zalmena Najhojza (Salomona Neuhaus) na pierwszy rzut oka mogą wydać wtórne mieszkańcom i miłośnikom miasta wtórne. Opisuje dobrze znane wydarzenia historyczne, które wpłynęły na dzisiejszy charakter oraz wygląd miasta. Tym, co jednak różni tekst napisany na konkurs „Z mojego miasteczka”, ogłoszony przez warszawską jidyszową gazetę *Dos naje wort* (Nowe słowo) jest fakt, że niemal od samego początku zawiera informacje dotyczące mieszkających tu Żydów. Poznajemy nazwiska istotnych dla miasta osób, obserwujemy, w jakim tempie przybywa osiedlających się rodzin żydowskich. Widzimy, jak uczestniczą we wszystkich ważnych wydarzeniach historycznych. Ta zmiana optyki sprawia, że przestają być oni „dopiskiem do historii” ujętym w osobnym rozdziale. Grodziscy Żydzi stanowili grupę aktywnych i przedsiębiorczych mieszkańców, którzy często – tak jak Zalmen Najhojz – byli dumni ze swojego miasta.

Dr Martyna Steckiewicz
Tłumaczka

Historia Grodziska, napisana przez Salomona (Zalmena, Szymona) Neuhaus (Najhojza) w 1936 roku, a przetłumaczona przez dr Martynę Steckiewicz, rzuca nowe światło na rozwój i funkcjonowanie społeczności żydowskiej w Grodzisku Mazowieckim przez minione ponad 500 lat. Poznajemy nazwiska i liczby. Odkrywamy, nawet jeśli tylko poprzez opisy, wygląd Wielkiej Synagogi w Grodzisku. Salomon Neuhaus urodził się w 1915 roku, był synem właściciela księgarni i kolektury oraz nauczycielki. Mieszkał we własnościowej kamienicy znajdującej się na rogu ul. Sienkiewicza i placu Wolności. Gdy pisał żydowską historię Grodziska, miał zaledwie 25 lat. Został zamordowany 6 lat później, w 1942 roku.

Pozostawił po sobie ogromny kawał historii miasta. Przygotowanie tłumaczenia przez pochodzącą z Grodziska dr Martynę Steckiewicz i wydanie go przez Stowarzyszenie Nowa Kultura i Edukacja podczas III edycji Festiwalu Kultury Żydowskiej w Grodzisku Mazowieckim nie mogło być lepszym prezentem z okazji 500. urodzin miasta.

Tekst nie pozostaje bez wad, znajdziemy w nim kilka nieścisłości, jak daty funkcjonowania zakładu dra Bojasińskiego czy datę zamachu przeprowadzonego przez Władysława Bartniaka, nie wpływa to jednak na odbiór historii społeczności żydowskiej Grodziska napisanej przez Salomona Neuhaus.

Piotr Strzemieczny, Joanna Szumacher
Stowarzyszenie Nowa Kultura i Edukacja

GRODZISK

1. HISTORIA GRODZISKA I OSADNICTWA ŻYDOWSKIEGO

Grodzisk Maz., albo jak zwał się dawniej „Grodzisko”, jest bardzo starym miastem. Początkowo „Grodzisko” było wsią, której właścicielem był szlachcic Tomasz Grodziski. Ale w roku 1335 ówczesna wioska „Grodzisko”, razem ze stojącymi wokół rynku straganami, wyrosła na miejscowość wiejską („osadę”). Nie wiadomo, ilu Żydów liczyło ówczesne „Grodzisko”. Prawdopodobnie 600 lat temu musiała istnieć społeczność żydowska. W archiwach nie ma jednak żadnych historycznych śladów, które potwierdziłyby naszą hipotezę. Jedynym dokumentem z tamtej zamierzchłej przeszłości jest tylko na wpół omszała macewa sprzed 541 lat. Kto leży tam pochowany, nie udało się ustalić.

W 1522 roku ówczesna „osada Grodzisko” została oficjalnie mianowana „miastem” przez króla Zygmunta III. Nowe miasto otrzymało również pozwolenie na dwa jarmarki rocznie. Z tego czasu pochodzą pierwsze wzmianki o początkach żydowskiego osadnictwa w Grodzisku.

W roku 1531 znajdowało się tu piętnaście żydowskich rodzin na sto czterdzieści dusz w mieście. Owe żydowskie rodziny były pionierami osadnictwa żydowskiego w Grodzisku. W roku 1535 pojawił się tu handlarz drewnem, Lewi ben Mojsze, a niemal równocześnie z nim handlarz zbożami, Izrael ben Cadi Princ. I cała grupa piętnastu rodzin – kilku rzemieślników, paru szynkarzy, pośredników i handlarzy.

Andrzej Mokronoski generał, poseł na sejm, marszałek
konfederacji i sejmu, wojewoda mazowiecki,
herbu Bogoria (1713-1784)
Źródło: Domena Publiczna

W roku 1550 żydowska społeczność Grodziska liczy już trzydzieści cztery rodziny, łącznie dziewięćdziesiąt dusz. A 20 lat później, w 1570 roku, czterdzieści jeden rodzin, łącznie sto dwadzieścia pięć dusz. W owym czasie mają miejsce pierwsze oficjalne wybory na przewodniczącego gminy żydowskiej.

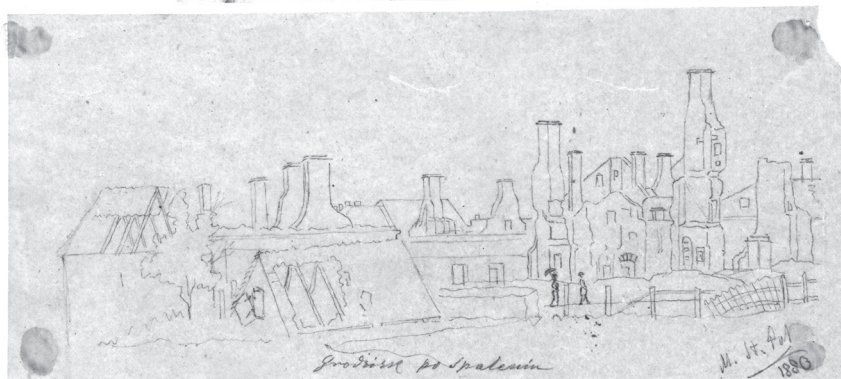
W roku 1590, pod koniec XVI wieku, Grodzisk stał się centrum handlu zbożem. Wzniesiono w związku z tym fundamenty wspólnych, wielkich młynów. Co zrozumiałe, głównymi inicjatorami tego pomysłu byli dwaj żydowscy młynarze: Izrael ben Chaim i Szimen ben Lewi. Był to rodzaj „giełdy”, która kontrolowała ceny zboża w całym województwie warszawskim i działała do roku 1866.

W tymże 1590 roku burmistrzem Grodziska był Stanisław Stodulski. Miasto miało już wtedy własny szpital, który podlegał władzom miejskim. Budynek szpitala był drewniany, jedynie dach pokryty został czerwoną dachówką. Były tam dwa oddziały: dla mężczyzn i kobiet, łącznie szesnaście miejsc.

W roku 1623 Grodzisk był własnością hrabiego Mokronowskiego. Jego dwór znajdował się w Jordanowicach. Nazwa „Grodzisko” została zmieniona na Grodzisk. Mieszkało tam wówczas pięćdziesiąt siedem żydowskich rodzin, sto czterdzieści jeden dusz. Widzi się ich krążących po okolicznych wioskach, handlujących z chłopami. Stoją też na rynku z różnymi towarami. Wielu Żydów prowadzi karczmy we wsiach. Jest wśród nich także wielu rzemieślników: krawców, szewców, stolarzy i kowali. Do miejscowej gminy żydowskiej (największej wówczas w całej okolicy) należały również gminy z Błonia, Leszna i Woli (Warszawa). Zmarłych z tych miasteczek zwykle przywożono do Grodziska.

W roku 1703 żołnierze szwedzcy w znacznym stopniu zrujnowali miasteczko. Ograbione zostały sklepiki należące do żydowskiej społeczności. W roku 1708 wybuchła w Grodzisku epidemia cholery, która pochłonęła trzysta dziewięćdziesiąt cztery ludzkie istnienia. W następnym roku (1709) rosyjscy żołnierze dokonali w mieście kolejnych dewastacji. Zniszczone zostały uprawy zboża na polach, wszystkie zabudowania spalono, a żywy inwentarz zrabowano. Żydowscy handlarze znów stali się ofiarami, ich towary zostały rozgrabione.

Y. Rep. 3516

Grodzisk po spalaniu, 1880
Szkicownik Stanisława Marka Pola, (1847-1911)
Źródło: Polona

W roku 1710 wybuchła epidemia cholery, która odebrała blisko dwieście trzydzieści ludzkich istnień. Po przejściu zarazy pojawił się głód, z powodu którego w marcu 1711 roku zmarło dwadzieścia jeden osób. Właściciel miasta Mokronowski podjął starania, aby na nowo ożywić miasto. Zwrócił się do króla Augusta III, który w roku 1758 ustanowił trzy nowe targi rocznie. Rozkazy te wydał, żeby pobudzić gospodarczo sztetl.

W roku 1776 było w Grodzisku stu dziewięćdziesięciu jeden Żydów. Ilu nie-Żydów było wtedy w Grodzisku, nie wiadomo. Podano jedynie, że cała parafia, która obejmowała okoliczne wioseczki, liczyła łącznie dwa tysiące sto sześćdziesiąt cztery dusze.

Żydzi zajmowali się wtedy handlem zbożem. Było wśród nich dwóch wielkich handlarzy drewnem: Izrael ben Chaim i Mojsze ben Zalmen. Oni to byli największymi żydowskimi bogaczami na całym Mazowszu. Jeden z nich, Mojsze ben Zalmen, przez dwadzieścia osiem lat bez przerwy stał na czele gminy żydowskiej. Mieszkał też w Grodzisku reb Baruch Perl.

Sytuację Grodziska przed rokiem 1820 ilustruje historyczno-statystyczny opis Jana Wolańskiego, burmistrza miasta. Píše on: „Miasto leży na południowy zachód od Warszawy i jest otoczone lasami od zachodu, a polami od południa. Według opowieści najstarszych mieszkańców, Grodzisk miał dawniej być wielkim miastem, które liczyło ponad 200 domów. Ale przez wojny Grodzisk się zmniejszył. Znajduje się tu gmina żydowska i parafie. Żadnych fabryk nie było i nie ma. Mieszkańców miasta stanowi czterystu czterdziestu czterech Żydów i pięćdziesięciu czterech Polaków. Liczba domów: trzy murowane, trzydzieści osiem drewnianych, łącznie czterdzieści jeden”.

Rabinem był wówczas w Grodzisku syn błogosławionej pamięci reb Barucha, Isitiel Mojsze Perl, niech jego pamięć będzie błogosławiona.

17 sierpnia 1831 roku rosyjski generał Gerstnecwaj zajął Grodzisk. Polska armia wycofała się przez Błonie w kierunku Woli.

W roku 1840 (w 1845 – przyp. red.) zbudowano w Grodzisku stację kolejową, a następnie otwarto linię kolejową Warszawa-Skierniewice. W tym samym czasie Grodzisk liczył tysiąc trzydzieści trzy dusze, wśród nich osiemset dwudziestu trzech Żydów. W mieście wzniesiono dwa murowane i pięćdziesiąt dwa drewniane domki, szkołę powszechną, szpital, jatki mięsne,

Obraz przedstawiający wesele wnuka rabina Elimelecha z Grodziska (postać rabina w środku obrazu)
Źródło: Ginzach Kiddush Hashem, Izrael

rzeźnię i szopę dla straży ogniowej. Władza lokalna składała się z: magistratu, urzędu podatkowego i stacji pocztowej. W mieście znajdowało się dwadzieścia jeden sklepów z: jedzeniem, galanterią, naftą, tkaninami i żelazem. Wszystkie należały do Żydów. Była też jedna apteka, która była spółką Żyda i Niemca. Nie było wtedy jeszcze synagogi, jedynie drewniany bejs midrasz. Wreszcie dziewiętnaście lat później, w roku 1859, została wzniesiona z drewna dzisiejsza miejska synagoga. Drewno do budowy podarowali najwięksi ówcześni bogacze spośród handlarzy drewna, reb Mojsze Ditman i Lewi Gutgeld. W synagodze na ścianach znajdowały się różne ozdobne obrazki, jak: widoki Erec Israel, zwoje i fragmenty widoku Świątyni Jerozolimskiej. Ponieważ w żydowskich synagogach tradycją jest, że artyści muszą pozostać anonimowi, nie wiadomo, kto wykonał wschodnią ścianę, która zachwyca pięknymi malowidłami. Stara legenda głosi, że anonimowy malarz po skończeniu ściany wschodniej spadł z rusztowania i się zabił. Malarz ów – powiada dalej legenda – z tego właśnie powodu nie ukończył prac. Znaki zodiaku w synagodze zostały namalowane dwadzieścia pięć lat temu przez zmarłego niedawno znanego żydowskiego malarza, Mojsze Mendla Apelbojma (Maurycy Apfelbaum – przyp. red.). Aron ha-kodesz także był wykonany w sposób artystyczny. Rzeźbiarz pozostał jednak anonimowy. W roku 1864 było w Grodzisku tysiąc pięciuset siedemdziesięciu dwóch mieszkańców, w tym tysiąc trzystu sześćdziesięciu dwóch Żydów. Miasto składało się z ulic: Błońskiej, Mszczonowskiej, Warszawskiej i Krasnowolskiej. Na rynku stała pompa i trzy latarnie. Rynek nie był brukowany, jedynie chodniki przy domach zostały pokryte kamieniem brukowym. Sklepów było dwadzieścia dziewięć, wszystkie żydowskie. Roczny budżet miasta liczył trzysta osiemdziesiąt cztery srebrne ruble i dziewięćdziesiąt jeden kopiejek. Rabinem był wtedy w Grodzisku stary grodziski rebe Elimelech. Jego podwórze usytuowane za domem modlitwy przy ulicy Błońskiej (dziś 11 Listopada) wypełniało się tysiącami chasydów, którzy przybywali do grodziskiego rebego z różnych stron Polski i z zagranicy. Dzięki temu zajęcie mieli bałagówowie oraz szynki i zajazdy. To był ważny czynnik ekonomiczny, dający wsparcie nawet do trzydziestu procent grodziskich Żydów przed wojną.

Kasa Bezprocentowa w Grodzisku
Źródło: Ginzach Kiddush Hashem, Izrael

Grodziski rebe, który zmarł czterdzieści osiem lat temu, pozostawił księgę „Rzekł Elimelech” („*Divrei Elimelech*” – przyp. red.), zawierającą zbiór nauk. Ohel cadyka znajduje się na starym grodziskim cmentarzu. Jego następcą został wnuk, dzisiejszy rebe Grodziska Elimelech Szapiro (Prawdopodobnie chodzi o wnuka Elimelecha, Israela Szapiro – przyp. red) (jego syn, dzisiejszy cadyk Piaseczna był wtedy dzieckiem).

Po tym jak Herzl zakłada polityczny syjonizm, znajduje on w Grodzisku wielu zwolenników. W roku 1908 lokalni syjoniści przesłali sto rubli na Żydowski Fundusz Narodowy. Prezesem organizacji syjonistycznej był błogosławionej pamięci Szmuel Josef Asz. W roku 1866 Grodzisk ustanowiony został siedzibą okręgową (miastem powiatowym). Ale zaraz potem pod okupacją rosyjską miasto znów zostało zdegradowane do „osady”.

W tym czasie działali żydowscy sołtysi: Lejzor Ziman, Gerszon Jakubowicz, Awrom Icchok Szerman, Szlojme Kamerfuks i inni. W mieście było dwa tysiące pięciuset sześćdziesięciu mieszkańców, z czego dwa tysiące stu Żydów. Były trzydzieści trzy sklepiki, wszystkie żydowskie. Sytuacja ekonomiczna społeczności żydowskiej była dobra. Żadne instytucje społeczne, oprócz organizacji syjonistycznej, wtedy nie istniały. Pierwsze, pięć lat później, w roku 1871 powstało towarzystwo Ejn Jaakow, a rok później Towarzystwo Pielęgnowania Chorych „Bikur Cholim”, które udostępniało bezpłatnie rozmaite środki medyczne (bractwo to zostało zlikwidowane w roku 1877, a potem przywrócone w roku 1900 i istnieje do dnia dzisiejszego).

W roku 1870 Grodzisk stał się miastem fabrycznym. Powstało tu wtedy ponad trzydzieści fabryk, które zatrudniały do tysiąc pięciuset robotników, w tym ośmiuset Żydów.

Grodzisk stał się głównym centrum przemysłu pończosznego. Samych tylko fabryk pończoch, które pracowały na silniki działające na naftę, było dziesięć. Oprócz tego pracowano też na małych ręcznych maszynkach do pończoch. Łącznie w produkcji pończoch było zatrudnionych pięciuset żydowskich i stu pięćdziesięciu polskich robotników. Fabryki były żydowskie.

W tamtym czasie zostało też zbudowane w Grodzisku sanatorium dla nerwowo chorych doktora Bojasińskiego (funkcjonowało do 1930) (Zakład Hydropatyczny dla Osób z Towarzystwa działał do 1932 roku – przyp. red.).

Uroczystość z okazji otwarcia nowego budynku „Łódzia” w Tel Awiwie
 Źródło: Eliasaf Robinson Tel Aviv collection,
 Courtesy of the Department of Special Collections,
 Stanford University Libraries

W roku 1895 ówczesna szkoła parafialna przy lokalnym kościele została przemianowana na szkołę ludową i przeniesiona do specjalnie wzniesionego w tym celu budynku przy ulicy Błońskiej (11 Listopada). Niedługo potem powstaje wiele innych prywatnych i państwowych szkół.

W roku 1904 założony został Bund, organizujący grodziskich robotników żydowskich w profesjonalne związki. Odbywają się nielegalne zebrania z udziałem warszawskich prelegentów. Na jednym z takich spotkań pojawił się z referatem Bejnisz Michalewicz. Lokalnymi działaczami Bundu byli: Efraim Zelmanowicz i Saul Ejzenberg.

Rok później, w 1905 młodzież żydowska po raz pierwszy występuje w teatrze. Zagrano wtedy „*Fatalną klątwę*” [jid. „*Hercele mejuches*” – przyp. tł.], a występowali: Malka Bron, Joske Buchman, Jakow Grinberg, Aaron Bron i inni. Reżyserował artysta warszawski, który przyjechał tu specjalnie, żeby wystawić sztukę. Sufler: Abraham Grinbojm. W tamtym roku sztuki w Grodzisku reżyserowali znani artyści: Jakow Wejslic i Dowid Herman.

W tym samym roku (1905) przez Grodzisk przeszły też demonstracje przeciwko caratowi. Jedna z nich zakończyła się strzałami żołnierzy do tłumu demonstrantów, w wyniku czego zabito chrześcijańskiego robotnika Kakietka i Żyda Jaakowa Rotbojma (Jankl Hon). Na jego macewie postawionej przez przedstawicieli żydowskich robotników znajduje się wyryty tekst w jidysz:

„Chwała poległemu bojownikowi Jaakowowi! Chwała przyjacielowi, który poległ zatrzymany w boju o wolność i prawość. Ku pamięci żarliwości grodziskich robotników oraz na pocieszenie dla cierpiących i zniewolonych. Grodzisk.” Znajduje się tam też wizerunek kowadła, na którym leży kawałek żelaza z wyrytym słowem „Kapitał”. Młody robotnik, w muskularnych rękach trzymający wielki młot kowalski, rozbija nim „Kapitał”.

Wielka żydowska emigracja z Grodziska do Ameryki zaczyna się w roku 1906. W roku 1907 na stacji kolejowej w Grodzisku doszło do zamachu bombowego na rosyjskiego naczelnika Aleksandrowa, który zginął na miejscu (Autor myli się w relacji. Chodzi o zamach 1910 roku, który przeprowadzili Władysław Bartniak i Józef Kobiałko, w którym Iwan Aleksandrow przeżył – przyp. red.).

W roku 1900 Grodzisk liczy dwa tysiące osiemset czternaście osób, z czego sześćdziesiąt procent stanowili Żydzi. Podczas wojny światowej grodziscy Żydzi zostali wygnani do Warszawy. Pończosnicze silniki na naftę zostały wtedy zniszczone, żadne inne też się nie zachowały. Mieszkańcy Grodziska założyli w Warszawie wielką fabrykę pończoch, która działała na energię elektryczną.

Założycielami wszystkich wielkich fabryk pończoch, które zatrudniały tysiące siły roboczej, byli fabrykanci z Grodziska. Grodziscy Żydzi byli też związani z przemysłem pończosznictwem w Łodzi i nawet pierwsza wielka fabryka pończoch w Tel Awiwie „Łodzia” założona została przez grodziskiego Żyda Eliezera Brona. Tutejsi Żydzi założyli też wielkie fabryki pończoch z elektrycznymi krosnami i rozkręcili ten przemysł w Rumunii, Syrii, Konstantynopolu, Portugalii i Persji.

Z tych dawnych fabryk pończoch pozostały do dziś tylko ślady wielkich fabrycznych zabudowań, które są dziś niczym więcej niż macewami po tym dawnym życiu. Wielkie budynki zostały dziś przerobione na prywatne mieszkania. W użyciu jest jednak około dwieście ręcznych maszyn pończosniczych, a wyrób pończoch nadal pozostał żydowskim fachem.

W lipcu 1915 roku Grodzisk został opanowany przez Niemców, którzy przyłączyli do Grodziska wioski Jordanowice, Wólkę, tworząc Nowy Grodzisk stanowiący miasto w jego dzisiejszych granicach. Na wsi przewaga liczebna nie-żydowskich mieszkańców gwałtownie „wzrosła” i liczba żydowskich mieszkańców spadła do piętnast procent. W niepodległej Polsce Grodzisk rozwijał się w szybkim tempie. Powstały nowe placówki handlowe i wzniesiono dwadzieścia nowych fabryk.

W 1921 roku Grodzisk liczy już jedenaście tysięcy dwustu pięćdziesięciu czterech mieszkańców, wśród nich trzy tysiące Żydów.

W latach 1927/28 otwiera się w Grodzisku nowa gałąź handlowa - berety. W Polsce w tym czasie była to dziedzina produkcji zupełnie nieznana i berety były przywożone z Francji (stąd oczywiście określenie „francuskie berety”). Pierwszym, który wpadł na pomysł wytwarzania беретów w Polsce, był mechanik z Grodziska. Stworzył małą maszynkę według tej samej konstrukcji, co ręczna maszyna do produkcji pończoch, na której daje się wytworzyć

Rebe Izrael Szapiro z Grodziska z Amri Emet.
Źródło: Ginzach Kiddush Hashem, Israel

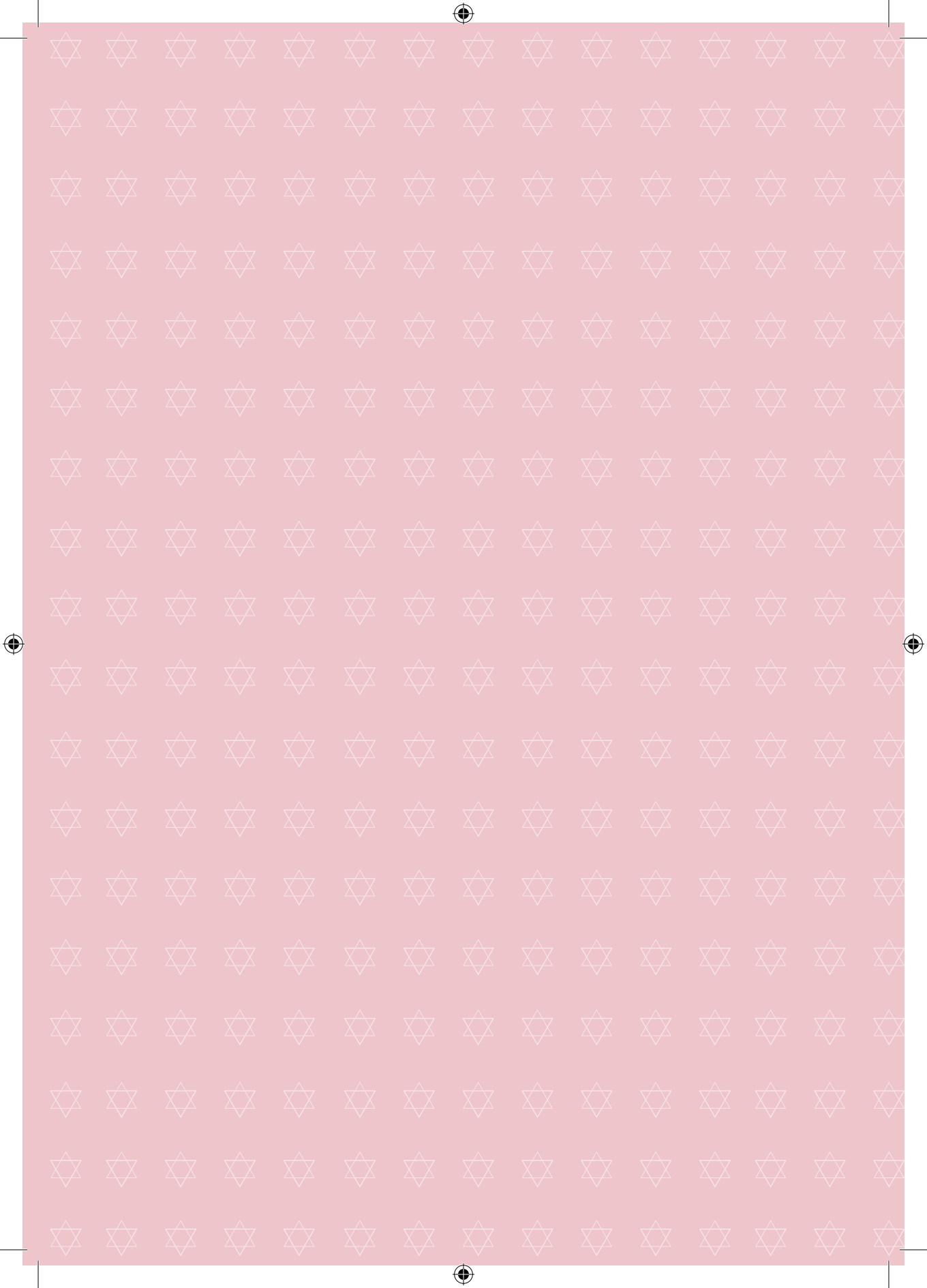
takie same berety jak we Francji. Stopniowo produkcja beretów została przeniesiona do Warszawy i okolicznych miasteczek. Grodzisk pozostał jednak „stolicą” beretów (i około trzysta maszyn). Częsty bywalec Grodziska Szolem Radziner zabrał ze sobą pięć takich maszyn do wytwarzania beretów do Tel Awiwu, gdzie założył pierwszą i jedyną fabrykę beretów w całym Erec Israel.

W roku 1930 Tarbut założył też w Grodzisku organizację „Scena Żydowska”. W trakcie swojego istnienia wystawiła ona cały szereg sztuk teatralnych z klasycznego żydowskiego repertuaru. Między innymi warto tu odnotować podjętą w roku 1931 próbę zbliżenia się do ówczesnej polskiej inteligencji, poprzez wystawienie „Dybuka” Szymona An-skiego w języku polskim. To były ostatnie przedstawienia, zanim przedstawiciele Tarbut ogłosili zamknięcie „Sceny Żydowskiej”.

Do roku 1932 rabinem jest Aaron Icchok Szapiro. Przez ten czas, kiedy istniała żydowska gmina, na jej czele stali: reb Mojsze ben Zalman, Izrael Prunejtes, reb Mojsze Najhojz, Loj Gutgeld, Szlojme Monke, Szmuel Josif Asz, Benjamin Bran, Jankl Fogel, Icchok Wilner, Chaim Jakubowicz i Chaim Mendl Goldberg.

koniec I części

Rabin Izrael Szapiro z Grodziska na spotkaniu z Rabinami. Od lewej do prawej - Rabin Będzina, Meir Szapiro z Lublina, Rabin Slonimia, Rabin Pabianic, Rabin Izrael

Źródło: Ginzach Kiddush Hashem, Izrael

Rabbi Yisrul Szapira of Grodzisk at a meeting with Rabbis. Left to right - Rabbi of Bedzin, R' Meir Shapiro of Lublin, Rabbi of Slonim, Rabbi of Pabianecz, R' Yisrul

Source: Ginzach Kiddush Hashem, Israel

INTRODUCTION

The history of Grodzisk Mazowiecki, written in Yiddish by Zalmen Najhojz (Salomon Neuhaus), at first glance, may seem secondary to residents and town lovers. It describes the well-known historical events that influenced the present-day character and appearance of the town. However, what differs the text written for the „*From my town*” competition, announced by the Warsaw Yiddish newspaper *Dos naje wort* (*New Word*), is the fact that almost from the very beginning it contains information about the Jews living here. We learn the names of people important to the town, and observe the pace at which Jewish families are settling down. We see them participating in all important historical events. This change of optics means that they are no longer „annotation to history” presented in a separate chapter. The Jews of Grodzisk were a group of active and enterprising inhabitants who were often - like Zalmen Najhojz - proud of their town.

Dr Martyna Steckiewicz
Translator

The history of Grodzisk, written by Salomon (Zalmen, Szymon) Neuhaus (Najhojz) in 1936 and translated this year by Dr. Martyna Steckiewicz, sheds new light on the development and functioning of the Jewish community in Grodzisk Mazowiecki over the past 500 years. We get to know the names and numbers. We discover, even if only through descriptions, the appearance of the Great Synagogue in Grodzisk. Salomon Neuhaus was born in 1915, he was the son of a bookstore and lottery office owner and a teacher. He lived in a private tenement house on Sienkiewicza Street and Wolności Square. When he wrote the Jewish history of Grodzisk, he was only 25 years old. He was murdered 6 years later, in 1942.

He left behind a huge chunk of the town's history. Preparing the translation by Dr. Martyna Steckiewicz from Grodzisk and publishing it by the stowarzyszenie Nowa Kultura i Edukacja during the 3rd edition of the Jewish Culture Festival in Grodzisk Mazowiecki could not be a better gift for the town's 500th birthday.

The text is not without flaws, we will find some inaccuracies, such as the dates of the operation of Dr. Bojasiński's sanatorium or the date of the attempted attack by Władysław Bartniak, but it is an added value, influencing the history of the Jewish community in Grodzisk.

Piotr Strzemieczny, Joanna Szumacher
Nowa Kultura i Edukacja Association

GRODZISK

1. HISTORY OF GRODZISK AND JEWISH SETTLEMENT

Grodzisk Mazowiecki, or as it used to be called „Grodzisko”, is a very old town. Initially, „Grodzisko” was a village owned by a nobleman, Tomasz Grodziski. But in 1335 the then village of „Grodzisko”, together with the stalls around the market square, grew into a village („settlement”). It is not known how many Jews lived in „Grodzisko”. A Jewish community must have existed probably 600 years ago. However, there are no historical traces in the archives that would confirm our hypothesis. The only document from that ancient past is only a half-mossy matzeva from 541 years ago. It has not been possible to establish who is buried there.

In 1522, the then „settlement of Grodzisko” was officially designated a „town” by King Sigismund III. The new town also received a permit for two fairs a year. The first records of the beginnings of Jewish settlement in Grodzisk come from that time.

In 1531, there were fifteen Jewish families out of one hundred and forty souls in the town. These Jewish families were the pioneers of Jewish settlement in Grodzisk. In 1535, a timber merchant, Lewi ben Mojsze, and a grain merchant, Izrael ben Cadi Princ, came here. And a whole group of fifteen families - a few craftsmen, a few innkeepers, middlemen and traders. In 1550, the Jewish community of Grodzisk already had thirty-four families, ninety souls in total. And 20 years later, in 1570,

General Andrzej Mokronoski, member of Parliament, marshal
of Confederation and Parliament, Masovian Provincial Governor ,
Bogoria coat of arms (1713-1784)
Source: Public Domain

forty-one families, a total of one hundred and twenty-five souls. At that time, the first official elections for the chairman of the Jewish community took place.

In 1590, at the end of the 16th century, Grodzisk became the center of the grain trade. Therefore, the foundations of common large mills were erected. Understandably, the main initiators of this idea were two Jewish millers: Izrael ben Chaim and Shimen ben Lewi. It was a kind of „exchange” that controlled grain prices throughout the Warsaw Province and operated until 1866.

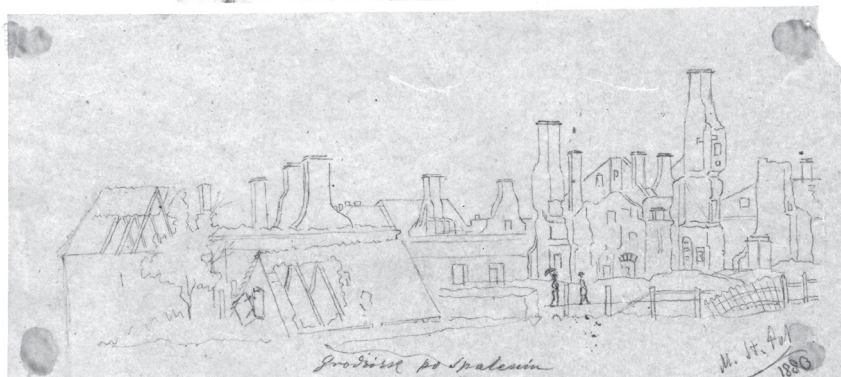
In the same 1590, Stanisław Stodulski was the mayor of Grodzisk. At that time, the town already had its own hospital, which was subordinate to the municipal authorities. The hospital building was wooden, only the roof was covered with red tiles. There were two departments there: for men and women, sixteen seats in total.

In 1590, at the end of the 16th century, Grodzisk became the center of the grain trade. Therefore, the foundations of common large mills were erected. Understandably, the main initiators of this idea were two Jewish millers: Izrael ben Chaim and Shimen ben Lewi. It was a kind of „exchange” that controlled grain prices throughout the Warsaw Province and operated until 1866.

In the same 1590, Stanisław Stodulski was the mayor of Grodzisk. At that time, the city already had its own hospital, which was subordinate to the municipal authorities. The hospital building was wooden, only the roof was covered with red tiles. There were two departments there: for men and women, sixteen seats in total.

In 1623 Grodzisk was the property of Count Mokronowski. His manor house was located in Jordanowice. The name „Grodzisko” was changed to Grodzisk. At that time, fifty-seven Jewish families, one hundred and forty-one souls, lived there. You can see them roaming the surrounding villages, trading with peasants. They also stand on the market with a variety of goods. Many Jews run inns in the villages. There are also many craftsmen among them: tailors, shoemakers, carpenters and blacksmiths. The local Jewish community (the largest one in the area at that time) also included

Y. Rep. 3516

Grodzisk after burning, 1880
Sketchbook of Stanisław Marek Pol, (1847-1911)
Source: Polona

those from Błonie, Leszno and Wola (Warsaw). The dead from these towns were usually brought to Grodzisk.

In 1703, Swedish soldiers ruined the town to a great extent. Shops belonging to the Jewish community were looted. In 1708, a cholera epidemic broke out in Grodzisk, which claimed three hundred and ninety-four lives. The following year (1709), Russian soldiers devastated the town again. Grain crops in the fields were destroyed, all buildings were burnt, and livestock was plundered. Jewish traders became victims again, their goods plundered. In 1710, a cholera epidemic broke out, claiming nearly two hundred and thirty human lives. After the plague was over, a famine ensued, as a result of which twenty-one people died in March 1711. The owner of the city, Mokronowski, made efforts to revive the town. He turned to King Augustus III, who in 1758 established three new markets a year. He issued these orders to stimulate the economic development of the shtetl.

In 1776, there were one hundred and ninety-one Jews in Grodzisk. It is not known how many non-Jews were in Grodzisk at that time. It was only stated that the entire parish, which included the surrounding villages, had a total of two thousand one hundred and sixty-four souls.

At that time, the Jews dealt in grain trade. Among them were two great wood traders: Izrael ben Chaim and Mojsze ben Zalmen. They were the greatest Jewish wealthy in the whole of Mazovia. One of them, Mojsze ben Zalmen, was at the head of the Jewish community for twenty-eight years without a break. Reb Baruch Perl also lived in Grodzisk.

The situation of Grodzisk before 1820 is illustrated by the historical and statistical description of Jan Wolański, the mayor of the town. He writes: "The town is located southwest of Warsaw and is surrounded by forests to the west and fields to the south. According to the stories of the oldest inhabitants, Grodzisk was supposed to be a great city with over 200 houses in the past. But due to the wars, Grodzisk decreased. There is a Jewish community and parishes here. There have not been and there are no factories. The town is inhabited by four hundred and forty-four Jews and fifty-four Poles. Number of houses: three brick, thirty-eight wooden, forty-one in total".

Depiction of the wedding of grandson of Rabbi Elimelekh of Grodzisk, seated in center
Source: Ginzach Kiddush Hashem, Israel

The rabbi in Grodzisk at that time was the son of Reb Baruch of blessed memory, Isitiel Mojsze Perl, may his memory be blessed.

On August 17, 1831, the Russian general Gerstncweyg took Grodzisk. The Polish army withdrew through Błonie towards Wola.

In 1840 (in 1845 - editor's note) a railway station was built in Grodzisk, and then the Warsaw-Skierniewice railway line was opened. At the same time, Grodzisk numbered one thousand and thirty-three souls, including eight hundred and twenty-three Jews. Two brick and fifty-two wooden houses, a primary school, a hospital, butcher's shops, a slaughterhouse and a shed for fire brigades were built in the town. The local authority consisted of: the magistrate, the tax office and the postal station.

There were twenty-one shops in the town selling food, haberdashery, kerosene, fabrics and iron. They all belonged to Jews. There was also one pharmacy that was a partnership between a Jew and a German. At that time, there was no synagogue yet, only a wooden beit midrash. Finally, nineteen years later, in 1859, the present town synagogue was built of wood. The wood for the construction was donated by the wealthiest people of that time among the wood traders, Reb Mojsze Ditman and Lewi Gutgeld. There were various decorative pictures on the walls of the synagogue, such as views of Eretz Israel, scrolls and fragments of the view of the Temple of Jerusalem. As it is a tradition in Jewish synagogues that artists must remain anonymous, it is unknown who made the eastern wall, which impresses with its beautiful paintings. An old legend has it that an anonymous painter, after finishing the eastern wall, fell off the scaffolding and killed himself. This painter - the legend continues - for this very reason did not finish the work. The signs of the zodiac in the synagogue were painted twenty-five years ago by the recently deceased famous Jewish painter Mojsze Mendel Apelbojm (Maurycy Apfelbaum - editor's note). Aron Kodesh was also made in an artistic way. The sculptor, however, remained anonymous. In 1864, Grodzisk had one thousand five hundred and seventy-two inhabitants, including one thousand three hundred and sixty-two Jews. The town consisted of the following streets: Błońska, Mszczonowska, Warszawska and Krasnowolska. There was a pump and three lanterns on the square. The market square

Interest-free cash register in Grodzisk Mazowiecki
Source: Ginzach Kiddush Hashem, Israel

was not paved, only the sidewalks by the houses were covered with paving stones. There were twenty-nine shops, all Jewish. The town's annual budget was three hundred and eighty-four silver rubles and ninety-one kopecks. The old Rebbe Elimelech was then a rabbi. Its yard, located behind the house of prayer on Błońska Street (today 11 Listopada Street), was filled with thousands of Hasidim who came to the rebbe from various parts of Poland and from abroad. Thanks to this, clutter, hams and inns were busy. It was an important economic factor, supporting up to thirty percent of Grodzisk Jews before the war.

Grodzisker Rebbe, who died forty-eight years ago, left behind the book „*Said Elimelech*” („*Divrei Elimelech*” - editor's note) containing a collection of teachings. The tzadik's ohel is located in the old Grodzisk cemetery. He was succeeded by his grandson, today's rebbe of Grodzisko Elimelech Szapiro (probably the grandson of Elimelech, Israel Szapiro - editor's note) (his son, today's tzadik of Piaseczno, was then a child).

After Herzl founds political Zionism, he found many supporters in Grodzisk. In 1908, local Zionists transferred one hundred rubles to the Jewish National Fund. The president of the Zionist organization was Szmuel Josef Asz of blessed memory. In 1866 Grodzisk was established as a district seat (a district town). But right after that, under Russian occupation, the city was again demoted to a „settlement”.

Jewish village leaders were active at that time: Lejzor Ziman, Gerszon Jakubowicz, Awrom Icchok Szerman, Szlojme Kamerfuks and others. The town had two thousand five hundred and sixty inhabitants, of whom two thousand one hundred were Jews. There were thirty-three shops, all Jewish. The economic situation of the Jewish community was good. No social institutions except the Zionist organization existed then. The first, five years later, in 1871, the Ejn Jaakow society was established, and a year later the „Bikur Cholim” Society for the Nursing of the Sick, which made various medical resources available free of charge (this fraternity was liquidated in 1877, and then reinstated in 1900 and existed until today).

In 1870 Grodzisk became a factory town. More than thirty factories were established here, employing up to 1,500 workers, including 800 Jews.

The opening ceremony of the new building „Lodzia” in Tel Aviv
Source: Eliasaf Robinson Tel Aviv collection,
Courtesy of the Department of Special Collections,
Stanford University Libraries

Grodzisk has become the main center of the hosiery industry. There were only ten stocking factories that operated on kerosene engines. In addition, work was also done on small manual garter machines. In total, five hundred Jewish and one hundred and fifty Polish workers were employed in the production of stockings. The factories were Jewish.

At that time, Dr. Bojasiński's sanatorium for the nerve-sick was built in Grodzisk (it operated until 1930) (the Hydropathic Institute for People from the Society operated until 1932 - editor's note). In 1895, the then parish school at the local church was renamed a folk school and moved to a specially erected building at Błońska Street (11 Listopada). Soon after, many other private and state schools were established.

In 1904, the Bund was established, organizing Jewish workers from Grodzisk into professional unions. Illegal meetings are held with the participation of Warsaw speakers. Bejnisz Michalewicz appeared at one of such meetings. Local Bund activists were: Efraim Zelmanowicz and Saul Ejzenberg.

A year later, in 1905, Jewish youth performs in the theater for the first time. The *'Fatal Curse'* was played then [yid. „*Hercele mejuches*” - translator's note], and performed by: Malka Bron, Joske Buchman, Jakow Grinberg, Aaron Bron and others. It was directed by a Warsaw artist who came here specially to stage the play. Sufler: Abraham Grinbojm. That year, plays in Grodzisk were directed by well-known artists: Jakow Wejslic and Dowid Herman.

In the same year (1905), demonstrations against tsarism also took place through Grodzisk. One of them ended with the shots of soldiers at the crowd of demonstrators, as a result of which the Christian worker Kakietek and the Jew Jaakow Rotbojm (Jankl Hon) were killed. On his matzevah, placed by representatives of Jewish workers, there is an engraved text in Yiddish: “Glory to the fallen fighter Yaakov! Glory to the friend who fell arrested in the fight for freedom and righteousness. In memory of the zeal of Grodzisk workers and consolation for the suffering and the enslaved. Grodzisk”. There is also an image of an anvil with a piece of iron on it, with the word „Capital” engraved on it. A young worker, holding a huge

sledgehammer in his muscular hands, smashes "Capital" with it.

The great Jewish emigration from Grodzisk to America begins in 1906. In 1907, at the railway station in Grodzisk, there was a bomb attack on the Russian head of Aleksandrow, who died on the spot (The author's account is wrong. It is about the attack of 1910, carried out by Władysław Bartniak and Józef Kobiąłko, in which Ivan Aleksandrow survived - editor's note).

In 1900, Grodzisk had two thousand eight hundred and fourteen people, of whom sixty percent were Jews. During the World War, the Jews of Grodzisk were expelled to Warsaw. The hosiery kerosene engines were then destroyed, and no others have survived. The inhabitants of Grodzisk established a huge stocking factory in Warsaw, which operated on electricity. The founders of all the large hosiery factories, which employed thousands of people, were factory owners from Grodzisk. The Jews of Grodzisk were also associated with the hosiery industry in Łódź, and even the first large stocking factory in Tel Aviv, „Lodzia”, was founded by Eliezer Bron, a Jew from Grodzisk. The local Jews also established huge hosiery factories with electric looms and started the industry in Romania, Syria, Constantinople, Portugal and Persia.

From these former stocking factories, only traces of large factory buildings remain, which today are nothing more than matzevot of this old life. Today, huge buildings have been converted into private apartments. However, there are about two hundred manual hosiery machines in use, and the stocking-making was still a Jewish thing.

In July 1915, Grodzisk was taken over by the Germans, who joined the villages of Jordanowice and Wólka to Grodzisk, creating a new town within its present borders. In the countryside, the outnumbering of non-Jewish inhabitants „grew” sharply and the number of Jewish inhabitants fell to fifteen percent. In independent Poland, Grodzisk developed rapidly. New commercial outlets were built and twenty new factories were built.

In 1921, Grodzisk had eleven thousand two hundred and fifty-four inhabitants, including three thousand Jews.

In the years 1927/28 a new branch of trade opens in Grodzisk - berets. In Poland at that time, it was a field of production completely unknown

Rabbi Yisrul Szapira of Grodzisk with Amri Emet
Source: Ginzach Kiddush Hashem, Israel

and the berets were imported from France (hence, of course, the term „French berets”). The first person who came up with the idea of manufacturing berets in Poland was a mechanic from Grodzisk. He created a small machine according to the same construction as the manual machine for the production of stockings, on which it is possible to produce the same berets as in France. Gradually, the production of berets was moved to Warsaw and the surrounding towns. Grodzisk, however, remained the „capital” of the berets (and about three hundred machines). A frequent visitor to Grodzisk, Szolem Radziner, took five such machines for the production of berets with him to Tel Aviv, where he established the first and only beret factory in the whole of Eretz Israel.

In 1930, Tarbut also founded the „Scena Żydowska” (Jewish Stage) organization in Grodzisk. During its existence, it has staged a number of plays from the classical Jewish repertoire. It is worth noting, among other things, an attempt made in 1931 to get closer to the Polish intelligentsia of that time, by staging Szymon An-ski’s *The Dybbuk* in Polish. These were the last performances before the Tarbut representatives announced the closure of the „Jewish Stage”.

Until 1932, Aaron Icchok Szapiro was the rabbi. During the time when the Jewish community existed, it was headed by: Reb Mojsze ben Zalman, Izrael Prunejtes, Reb Mojsze Najhojz, Loj Gutgeld, Szlojme Monke, Szmuel Josif Asz, Benjamin Bran, Jankl Fogel, Icchok Wilner, Chaim Jakubowicz and Chaim Mendl Goldberg.

end of part one

שטעטל

שיסק

אונדזער

גראדז
ד

גראדזשיסק

די געשיכטע פון גראדזשיסק און פון ישוב.. גראדזשיסק-מאז. אדער ווי ס'האט אמאל געהייסן "גראדזשיסקא" איז זער אן אלטער ישוב.

אין אנהויב איז "גראדזשיסקא" געווען א דארף, וועמענס אייגענטימער ס'איז געווען דער פרוץ טאמאש גראדזשיסקי. אדער אין יאָר 1335 ווערט דאס דאמאלסדיגע דערפל "גראדזשיסקא" אין צוזאמענהאנג מיטן אויפבויען אייניגע קלייטלעך ארום א מארק דערהויבן צו אן דארפישער געמיינדע ("אסאדא"). וויפל יידן זיינען דאן געווען אין "גראדזשיסקא" איז נישט באקאנט. ווארשיינלעך האט זיך אבער שוין מיט העכער 600 יאָר צוריק געמוזט געפונען א באדייטענדע יידישע האפעלקיערונג. קיין שום געשיכטליכע שפורן אין די ארכיוון וואָס זאלן באשטעטיגן אונזער היפאטעזע זיינען ליידער נישט פארהאן. דער איינציגער דאקומענט וועגן יענער ווייטער פארגאנגענהייט איז בלויז די האלב איינגעזונקענע מיט מאַך באוואקסענע מצבה פון 541 יאָר צוריק. ווער ס'ליגט אונטער איר באהאלטן איז נישט געלונגען פעסטצושטעלן.

אין יאָר 1592 ווערט די דאמאלסדיגע "אסאדא" "גראדזשיסקא" אפיציעל דורכן קעניג זיגמונט I-טן באשטייט אלס "שטאט". די נייע שטאָט האט אויך באקומען די דערלויבעניש פון קעניג אויף צוויי ירידים א יאָר. פון יענער צייט הויבן מיר ערשט אָן צו געפונען יעדיעות וועגן דעם אנהויב פון יידישן ישוב אין גראדזשיסק.

אין יאָר 1531 האָבן זיך דאָ געפונען 15 יידישע משפחות אויף 140 נפשות אין שטאָט. די דאָזיגע יידישע משפחות זיינען געווען די פיאנערן פונם יידישן ישוב אין גראדזשיסק. אין יאָר 1535 האָט זיך דאָ באווייזן דער וואלד-סוחר לוי בן משה, כמעט צוזאמען מיט אים דער תבואה הענדלער ישראל בן צבי פרינץ. אין די גאנצע עצה פון 15 משפחות —

א פאָר בעלי-מלאכות און א פאָר שענקערס מעקלערס און הענדלערס. אין יאָר 1550 ציילט שוין דער יידישער קבוץ אין גראָדזשיסק 34 משפחות מיט 90 נפשות. און מיט 20 יאָר שפעטער אין 1570 41 משפחות מיט 125 נפשות. אין דער זעלבער צייט שפילט זיך דאָ אַפּ דער ערשטער אפיציעלער אקט פון וואלן פון ראש-הקהל. אין יאָר 1590 ביים סוף XVIטן יאָרהונדערט איז גראָדזשיסק געווארן דער צענטער פון תבואה-האנדל. מיטגעווירקט דערצו האָט דאָס פארלייגן פון אייניגע גרויסע מילן. פארשטייט זיך אז די האפט אינציאטאָר זיינען צוויי יידישע מילנערס ישראל בן חיים שמעון בן לוי. דער דאָזיגער פאריין וואָס איז געווען א מין "בערזע" האָט קאנטראלירט די פרייזן פון תבואה אין דער גאנצע ווארשאווער וואווידיזטווע און האָט עקז. ביז יאָר 1866.

אין זעלבן יאָר (1590) איז בירגערמייסטער פון גראָדזשיסק געווען סטאניסלאוו סטאדולסקי, די שטאָט האָט שוין דאמאלט געהאט אן אייגן שפיטאָל וועלכער איז ווארשיינלעך אייסגעהאלטן געוואָרן דורך דער שטאט פארוואלטונג. דער בנין פון שפיטאָל איז געווען א הילצערנער בלויז דער דאך איז געווען געדעקט מיט רויטע דאכווקעס. אין שפיטאל זיינען געווען צוויי אפטיילונגען, פאר מענער און פרויען. אויף דער אלגעמיינער צאָל פון 16 בעטלעך.

אין יאָר 1623 איז גראָדזשיסק געווארן דאס אייגנטום פון כראביע מאקראנאווסקי. זיין פאלאץ האט זיך געפונען אין יאָרדאנאָוויץ. דער נאָמען "גראָדזשיסקא" איז אויך געענדערט געוואָרן אויף גראָדזשיסק. צו יענער צייט האָבן זיך דאָ געפונען 57 יידישע משפחות מיט 141 נפשות. מען זעט זיי די יידן, ווי זיי דרייען זיך ארום אין די ארעמיגע דערפלעך און האנדלען מיט די דאָרטיגע פויערים. זיי שטייען אויך אויפֿן מארק מיט פארשידענע סחורות. פיל יידן האלטן קרעטשמעס אין די דערפער. ס'זיינען צווישן זיי אויך פארהאן א גרויסע צאָל בעלי-מלאכות: שניידער, שוסטער, סטאלארעס און שמידן. צו דער היגער קהלה (די גרעסטע צו יענער צייט אין איר סביבה) האָבן אויך געהערט די קהלות פון בלוינע, לעשנאָ און וואָלע (ווארשע). די מתים פון די אויסגערעכנטע שטעטלעך פלעגט מען ברענגען קיין גראָדזשיסק.

אין יאָר 1703 האָבן די שוועדישע זעלנער אנגעמאכט גרויסע שאדנס רואינירענדיג אין גאנצן דאס שטעטל. די יידישע סחורות אין די געוועלבלעך זיינען צעראבירט געוואָרן.

אין יאָר 1708 הערשט אין גראָדזשיסק אַן עפיעמיע פון כאלערע וואָס קאָסט 394 מעטשלעכע לעבנס. אין א יאָר ארום (1708) מאכן רוסישע זעלנער ווידער אַן א חורבן אין שטאָט: מען פארניכטעט די גאנצע תבואה אויף די פעלדער, אלע אויבסט בוימער ווערן פארברענט און דער לעבעדיגע אינווענטאר ווערט צוגערויבט. די יידישע הענדלער זיינען ווידעראמאָל דאָס כפרה-הינדל זייער סחורות ווערן צוגערויבט. אין יאָר 1710 חזרט זיך איבער אַן עפידעמיע איז אויסגעבראָכן א הונגער פון וועלכן ס'זיינן אין מערץ 1711 געשטארבן 21 מענשן.

דער פרינץ פון שטאָט מאקראנאווסקי באמיט זיך צוריק אויפצולעבן דאָס שטעטל. ער ווענדעט זיך צום קעניג אויגוסט דעם IIIטן, וועלכער באשטימט אין יאָר 1758 "3 נייע טערגער א יאָר 2 אנדערע פון לאנג באשטעטיגט ער כדי ווירטשאפטליך אויפצולעבן דאס שטעטל.

אין יאָר 1776 זיינען אין גראָדזשיסק געווען 191 יידן. (וויפל נישט-יידן ס'זיינען דאָן געווען אין גראָדזשיסק, איז נישט באקאנט. ס'ווערט פלויז אנגעגעבן אז די גאנצע פאראפיע וועלכע נעמט ארום אלע ארומיגע דערפלעך האָט געציילט 2164 נפשות.) די יידן האבן זיך דאמאלס פארנומען מיט תבואה-האנדל. ס'זיינען צווישן זיי אויך געווען 2 גרויסע וואלד-סוחרים ר' ישראל בן חיים און משה בן זלמן. די דאזיגע צוויי יידישע וואלד-סוחרים זיינען געווען די גרעסטע יידישע גבורים אין גאנץ מאזאוועש. איינער פון זיי משה בן זלמן איז געווען 28 יאָר אַן איבער רייס דער ראש-הקהל פון דער היגער קהלה. רב איז דאָן געווען אין גראָדזשיסק פארן יאָר 1820 אילוסטריט א היסטאריש-סטאטיסטישע שילדערונג פון יאָן וואלאנסקי, דעם בירגערמייסטער פון גראָדזשיסק. ער שרייבט: "די שטאָט ליגט פון מערב דרום זייט פון ווארשע, און איז ארומגערינגלט מיט וועלדער פון מערב, און מיט אקער פעלדער פון דרום. לויט דער דערציילונג פון זקנים האָט גראָדזשיסק אמאל געזאָלט זיין א גרויסע שטאט וואס האָט געציילט מער ווי 200 הייזער. אבער צוליב מלחמות איז גראָדזשיסק אונטערגעגאנגען. עס געפינט זיך א קהלה אין א פאראפיע. קיין שום פאבריקן זיינען נישט געווען און ס'זיינען נישט פארהאן. איינוווינער פון שטאָט באשטייען פון 444 יידן און 54 פאלאקן. די צאל הייזער: געמיינערטע הילצערנע 38 צוזאמען 41. צו יענער צייט איז געווען רב אין גראָדזשיסק דער זון פון רבין ר' ברוכל, הרב יחיאל משה פערל זצ"ל.

דעם 17טן אויגוסט 1831 האָט דער דער רוסישער גענעראל גערסטנצווייג פארנומען גראָדזשיסק. די פוילישע ארמיי האָט זיך דאן צוריקגעצויגן דורך בלוינע קיין וואָלע. אין יאָר 1840 ווערט אויפגעהויבט אין גראָדזשיסק א באן-סטאציע, און נאכער געעפנט א באן פארבינדונג ווארשע-סקיערניעוויץ. אין דערזעלבער צייט ציילט גראָדזשיסק 1033 נפשות דערפון 823 יידן. די שטאָט האט אויך געהאט 2 געמויערטע און 52 הילצערנע הייזלעך, א פאלקס-שולע, שפיטאל, פלייש יאטקיעס, שערט-הויז און א שאפע פאר פייערלעשער. די לאקלע מאכט איז באשטאנען פון: מאגיסטראט, שטייער-אמט און פאסט-סטאציע. אין שטאָט האָבן זיך געפונען 21 געוועלבלעך פון: שפייז, גאלאנטעריע, נאפט, מאנאפאקטור און אייזן. אלע געוועלבלעך האבן געהערט צו יידן. אין שטאט איז אויך געווען 1 אפטייג וואָס איז געווען א שותפות געשעפט צווישן א ייד און א דייטש. קיין שול איז נאָך דאן נישט געווען בלויז א בית-המדרש אויפגעשטעלט פון האלץ. ערשט מיט 19 יאר שפעטער אין 1859 ווערט אויפגעשטעלט פון האלץ די היינטיגע שטאטישע שול. דאָס האלץ פאר דער שול האבן מנדב געווען די גרעסטע דאמאלסדיגע גבורים און וואלד-סוחרים ר'משה חיל דיטמאן און לוי גוטגעלד. און דער היגער שול זיינען פארהאן אויף די ווענד דעקאראטיווע בילדער, ווי פייזאזשען פון ארץ-ישראל, מזלות און די מכשירים פון בית-המקדש. צוליב דעם וואס אין די יידישע שולן איז א טראדיציע אז די קינסטלער מוזן בלייבן אנאנים איז נישט באקאנט ווער ס'האט געמאלן מזות וואנד וואס פארווונדעט מיט איר גרויסער מאלערישער קונסט. אָן אלטע לעגענדע דערציילט: אז דעם אנאנימער מאלער איז נאכן פארענדיגן פון מזות וואנד אראפגעגעפאלן פון דער רושטאוואניע און געהרגעט געווארן. דער דאזיגע מאלער דערציילט ווייטער די לעגענדע — האָט צוליב דעם שוין נישט פארענדיקט די ארבעטן אין דער היגער שול. די מזלות פון דער שול זיינען געמאלן געווארן מיט 25 יאָר צוריק דורכן נישט לאנג פארשטארבענעם בארימטן יידישן קונסט מאלער משה מענדל אפעלבויס. דאס ארון-קודש איז אויך קונסטפול געשניצט. דער שניצער איז אָבער פארבליבן אנאנים.

אין יאָר 1864 זיינען אין גראָדזשיסק געווען 1573 איינוווינער, דערפון 1362 יידן. די שטאָט איז באשטאנען פון די גאסן: אויפן מארק איז געשטאנען א פלומפ און 3 לעמפ. דער מארק איז נישט געווען ברוקירט בלויז די טראטווארן פאר די הייזער זיינען געווען אויסגעברוקירט מיט שטיינער. געוועלבלעך זיינען געווען 29, אלע יידישע. דער יערליכער בודזשעט פון דער שטאט האָט באטראפן: 384 זילבענער רובל און 91

קאפיקעס. רב איז דאן געווען אין גראָדזשיסק, דער אלטער גראָדזשיסקער רבי ר' אלימלך זצ"ל. זיין הויף וועלכער שטיין נאָך עד-היום האָט זיך געפונען אויף דער בלוינער גאס (היינט 11טער ליסטאפאדא). א לעב האפטן פארקער האבן געשאפן זי צענדליכער טויזנטער חסידים וואס פלעגן קומען צום גראָדזשיסקער רבין פון אלע עקן פוילן און פון אויסלאנד. דערפון האבן געהאט פרנס. די באלעגאלעס, שינקען און גאסט-הייזער. דאָס זיינען מער וויניקער אויך געווען די עקאנאמישע יסודות אויף וועלכע ס'האבן זיך געשטיצט ביז 30 פראצ. יידן פון פאר'מלחמה'דיקן גראָדזשיסק.

דער גראָדזשיסקער רבי וועלכער איז נפטר געווארן מיט 48 יאר צוריק, האט איבערגעלאזט א ספר "אמרי אלימלך" וואס ענטהאלט א זאמלונג פון זייערע תורות. זיין אוהל געפינט זיך אויפן אלטן גראָדזשיסקער בית-עולם. אלס ממלא מקומו איז באשטימט געווארן זיין אייניקל דער היינטיגער גראָדזשיסקער רבי ר' אלימלך שפירא. (זיין זון דער היינטיגער פיסעטשנער רבי איז נאך דאן געווען א קינד.)

ווען הערצל שאפט דעם פאליטישן ציוניזם געפינטער פיל אנהענגער אין גראָדזשיסק. די היגע ציוניסטן האבן אויך אין יאָר 1908 געשיקט 100 רובל פארן כבן קימת. פרעזעס פון דער ציוניסטער ארגאניזאציע איז געווען שמואל יוסף אש ז"ל.

אין יאָר 1866 איז גראָדזשיסק באשטימט געוואָרן אלס דאָס דוץ פון דער קרייז-מאכט (פאוויאטעווע שטאט). אבער גלייכצייטיג ווערט די שטאָט דורך די רוסישע אקופאנטן דעגראדירט אלס "אסאדא". צו יענער צייט זיינען געווען פאלגנדע יידישע סאלטסן: ליזער זימאן, גרשון יאקובאוויטש, אברהם יצחק שערמאן, שלמה קאמערפוקס א. א. אין שטאט זיינען געווען 2560 דערפון 2100 יידן. געוועלפלעך זיינען געווען 33 אלע יידישע. די עקאנאמישע לאגע פון דער יידישע באפעלקערונג איז געווען א גיטע. קיין שום געזעלשאפטליכע אינסטיטוציע, א חוץ דער ציוניסטישער ארגאניזאציע האבן נישט עקזיסטירט. ערשט מיט 5 יאר שפעטער אין 1871 איז געגרינדעט געווארן די חברה "עין יעקב" און אין א יאָר ארום די חברה "בקור חולים" וועלכע פלעגט ארויסבארגן אומזיסט פארשידענע מעדעצינישע מכשירים. (די דאזיגע חברה וועלכע איז ליקווידירט געווארן אין יאר 1877 איז צוריק באנייט געוואָרן אין יאָר 1900. און עקז. ביז היינטעגן טאג). אין יאָר 1870 איז גראָדזשיסק געווארן א פאבריקס-שטאָט. ס'זיינען דאן געווען איבער 30 פאבריקן וועלכע האבן באשעפטיגט ביז 1500 ארבעטער, דערונטער אַן 800 יידן.

איבערהויפט איז גראַדזשיסק געווארן דער צענטער פון דער זאקן-אינדוסטרי. בלויז זאקן פאבריקן וואס האבן געארבעט אויף נאפט מאטארן האָבן זיך דא געפונען אַן ערך פון 10. א חוץ מאשינקעס דעם האט מען געארבעט אויף קליינע האנט זאָקן. צוזאמען זיינען ביי זאקן געווען באשעפטיגט 500 יידישע און 150 פוילישע ארבעטער. די פאבריקן זיינען געווען יידישע. צו יענער צייט ווערט אויך אויפגעבויט אין גראַדזשיסק א סאנאטאריום פאר נערוון-קראנקע פון דר" באיאשינסקי (עקז. ביז 1930). אין יאָר 1895 ווערט די אייניגע פאראפיע שולע ביי דער היגער קירכע פארוואנדלט אין א פאלקס-שולע און איבערגעטראגן אין א ספעציעל אויפגעבויטן בנין אויף דער בלוינער גאס (11טער ליסטאפאדא). באלד דערנאָך ענטשטייען פיל אנדערע פריוואטע און מלוכהשע שולן.

אין יאָר 1904 ענטשטייט דער בונד וועלכע ארגאניזירט די גראַדזשיסקער ארבעטער אין פארזאמלונגען מיטן אנטיל פון ווארשעווער פרעלעגענטן. אויף איינער פון אזא אונלעגאלער פארזאמלונג איז ארויסגעטרעטן מיט א רעפערענט בייניש מיכאלעוויטש. די גרינדער פון היגן בונד זיינען: א פרום זעלמאנאוויטש און שאול אייזענבערג. אין א יאָר ארום 1905 ענטשטייט די ציוניסטיש-סאציאליסט ארבעטער פארטיי פויעלי-ציון.

ווינטער 1905 די גראַדזשיסק יונגט דאָס ערשט מאָל יידישע טעאטער. ס'איז דאן געשפילט געווארן א הערצעלע מיוחס. די ארטיסטן זיינען געווען: מלכה בראָן, יאסקע בורמאן, יעקב גרינבערג, אהרן בראָן א. א. רעזשיסירט האט א ווארשעווער ארטיסט וועלכער פלעגט ספעציעל אראפקומען איינשטעלן א פיעסע. סופלאר: אברהם גרינבוים. אייניגע יאָר האָבן אויך רעזשיסירט אין גראַדזשיסק פיעסן די באקאנט ארטיסטן יעקב וויסליץ און דוד הערמאן. אין דעם זעלבן יאָר (1905) קומען אויך פאר אין גראַדזשיסק ריזן דעמאנסטראציעס וועגן צאריזם. איינע פון די דאזיגע דעמאנסטראציעס ענדיקט זיך מיט שאסן פון מיליטאר צום המון בעת וועלכן ס'זיינען אומגעקומען דער קריסטליכער ארבעטער קאקיעטן דער ייד וועגן ראטבוים (יאנקל האָן). אויף זיין מצבה געשטעלט דורך די היגע יידישע ארבעטער געפינט זיך פאלגנציקער טעקסט אין יידיש:

— ערע, דעם געפאלענעם קעמפער יעקב!

ערע, דעם חבר וואס איז געפאלן העלדיש אין קאמף פאר פרייהייט און רעכט. צום אונדערקונג פייערן די גראַדזשיסקער ארבעטער און רופען צו ראכע פאר די ליידנדיקע און קנעכט. גראַדזשיסק, 1905.

ס'געפינט זיך אויך א צייכענונג פון א קאוואדלע אויף וועלכער ס'ליגט א שטיק אייזן מיטן אויפשריפט "קאפיטאל", און א יונגער ארבעטער מיט א פעסטער מוסקעל האנט, האלט א גרויסן האמער פון א שמיעד און צוזעצט דעם "קאפיטאל". די גרויסע יידישע אימיגראציע פון גראַדזשיסק קיין אמעריקא דאטעכט זיך פון 1906.

אין יאָר 1907 ווערט ווידער אויף דער באַן-סטאציע אין גראַדזשיסק אויסגעפירט באַמבען אטענטאט אויפן רוסישן נאטשעלניק אלעקסאנדראוו, וועלכער איז אומגעקומען אויפן ארט.

אין יאָר 1900 ציילט גראַדזשיסק 2814 מענטשן דערפון 2214 יידן. און אין 1911, 3652 מענטשן, מיט 60 פראצ. יידן.

בעת דער וועלט-מלחמה זיינען די גראַדזשיסקער יידן ארויסגעטריבן געווארן קיין ווארשע. די זאקן נאפט-מאטארן ווערן דאן פארניכטעט אין קיין אנדערע ענטשטייען שוין נישט. די יוצאי גראַדזשיסק האבן געשאפן אין ווארשע די גרויסע זאקן פאבריקן, וועלכע ארבעטן מיט עלעקטרישער קראפט. כמעט פון אלע גרויסע זאקן פאבריקן, וועלכע באשעפטיגן קראפט-ארבעטער, זיינען די פאבריקאנטן גראַדזשיסקער. גראַדזשיסקער יידן זיינען אויך פארבונדן מיט דער קראפט זאקן-אינדוסטרי אין לאדזש, און אפילו די ערשטע גרויסע זאקן פאבריק אין תל-אביב "לודזיה" איז געשאפן געווארן דורך א גראַדזשיסקער ייד אליאזר בראָן. גראַדזשיסקער יידן האבן געגרינדעט גרויסע עלעקטרישע קראפט זאקן פאבריק, און איינגעפירט די דאזיגע אינדוסטרי אין רומעניען, סיריען, קאנסטאנטינאפאל, פארטוגאל און פערסיען.

פון אמאליגע זאקן-פאבריקן זיינען בלויז פארבליבן שפורן פון אמאָל, גרויסע פאבריקס געביידעס וועלכע זיינען איצטער נישט מער ווי מצבות נאָך א פארגאנגען לעבן, די גרויסע געביידעס ווערן איצט איבערגעמאכט אויף פריוואטע וווינונגען. ס'זיינען אָבער ווייטער טעטיג אַן ערך פון 200 האנט זאקן-מאשינען. די זאקן-אינדוסטרי איז אויך פארבליבן א יידיש פאך.

אין יולי 1915 איז גראַדזשיסק פארנומען געווארן דורך די דייטשן; וועלכע האבן פארייניקט מיט גראַדזשיסק די דערפלעך יארדאנאוויץ, ווילקא און ניי-גראַדזשיסק שאפונדעם א שטאט אין אירע היינטיג אדמיניסטראטיווע גרעניצן. אויפן חשבן דארף איז די נישט יידישע באפעלקערונג אין שטאָט דאן שטארק "געוואקסן" אין די יידישע באפעלקערונג איז געפאלן אויף 15 פראצ.

אין אומאפהענגעגן פוילן אנטוויקלט זיך גראַדזשיסק אין א שנעלן טעמפּא. עס אנטשטייען נייע האנדלס פלאצוווקעס און ווערן פארלייגט א צוויי צענדליג נייע פאבריקן. אין יאָר 1921 ציילט שוין גראַדזשיסק 11254 איינוווינער, דערונטער א 3 טויזנט יידן. אין די יאָרן 1927/28 אנטשטייט אין גראַדזשיסק א נייער האנדלס-צווייג בערעטן. אין פוילן איז דער דאזיגער פראדוקציע צווייג ביז דאן געווען אינגאנצן אונבאקאנט און די בערעטן זיינען באצויגן געווארן פון פראנקרייך (דערפון אוואדאי דער נאמען "פראנצויזישער בערעטן") דער ערשטער וואָס איז געקומען אויפן געדאנק אויסצוארבעטן בערעטן אין פוילן איז געווען א מעכאנען פון גראַדזשיסק. ער האָט אויסקאמפּינירט א קליינע מאשינקיע לויט דער זעלבער קאנסטרוקציע וואָס א זאָקן האנט-מאשין אויף וועלכע מען קענען אויסארבעטן די זעלבע בערעטן וואס אין פראנקרייך. ביסלעכווייז איז די בערעטן פראדוקציע אויך אריבערגעטראגן געווארן קיין ווארשע און אין די ארומיגע שטעטלעך. גראַדזשיסק איז אָבער פארבליבן די "האפט-שטאט" פון בערעטן (און ערך 300 מאשינען). א גראַדזשיסקער יונגערמאן שלום ראדזשינער, האָט אויך מיטגענומען 5 בערעטן מאשינען קיין תל-אביב, שאפענדיק די ערשטע און איינציגע בערעטן פאבריק אין גאנץ ארץ-ישראל.

אין יאָר 1930 איז אין גראַדזשיסק אויך טעטיג געווען די געז. "יידישע בינע" און דער "תרבות" בעת איר עקזיסטענץ האט די געז. יידישע בינע" אויסגעפירט א גאנצע ריי פיעסעס פון קלאסישן יידישן רעפערטואר. צווי אנד. איז אויך כדי צו פארצייכענעם דעם פרוו וואָס איז געמאכט געוואָרן אין יאָר 1931 צו קומען אין קאנטאקט מיט דעם היגער פוילישער אינטעליגענץ דורך א געמיינזאמער אויפפירונג פון ש. אנסקיס דבוק אויף פויליש. ס'ווערן לעצטנס ווידער געמאכט באמאונגען אויפצעלעבן די "תכבות" טעט דאקעגן די געז. "יידישע היגע" איז שוין ליקוידירט.

זינט דעם יאָר 1932 איז רב אין גראַדזשיסק, דער זון פון היגן רבין הרב אהרן יצחק שפירא.

דורך דער צייט וואס די גראַדזשיסקער קהלה עזיסטירט זיינען פאלגנדע פעכאנען געווען די ראש-הקהל: ר' משה בן זלמן, ישראל פרונייטעס, ר' משה ניהוויז, לוי גוטגעלד, שלמה מאַנקע, שמואל יועל אש, בנימין בראן, יאנקל פאגעל, יצחק ווילנער, חיים יאקובאוויטש און חיים מענדל גאלבערג. ענדע פון Iטן העפט.

די מאטעריאלן וואס וועלן אויסגעניצט ווערן פארן העפט, וואס ענהאלט די געשיכטע פון דעם היינטיגן יידישן גראַדזשיסק, זיין טיילווייז געדרוקט אין דער טעגליכער ווארשאווער צייטונג "דאס נייע ווארט" (נר 4 און 10 יאנואר 1936) אויפֿן קאנקורס פון "אונזער שטעטל".

The Nowa Kultura i Edukacja Association would like to thank Mr. Avraham Frischman for providing photos from the Ginzach Kiddush Hashem, Israel archive.

Stowarzyszenie Nowa Kultura i Edukacja dziękuje panu Avrahamowi Frischmanowi za udostępnienie zdjęć pochodzących z archiwum Ginzach Kiddush Hashem, Israel.

Stowarzyszenie Nowa Kultura i Edukacja dziękuje panom: Jerzemu Matrzakowi i Piotrowi Zegarskiemu za udostępnienie zdjęć ze zbiorów Ochotniczej Straży Pożarnej w Grodzisku Mazowieckim.

The New Culture and Education Association would like to thank Mr. Jerzy Matrzak and Mr. Piotr Zegarski for providing photos from the collections of the Volunteer Fire Service in Grodzisk Mazowiecki.

Publikacja powstała w ramach projektu „Kultura menorą rozświetlana. Działania przy III edycji Festiwalu Kultury Żydowskiej w Grodzisku Mazowieckim”. Dofinansowano w ramach programu Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Wspólnie dla dziedzictwa.

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego**

**Narodowy
Instytut
Dziedzictwa**

Wspólnie dla
dziedzictwa

Dofinansowano w ramach programu Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Wspólnie dla dziedzictwa

Tytuł oryginału jidysz / Original Yiddish title:

אונדזער שטעטל גראָדזשיסק

(Undzer sztetl Grodzisk)

Tytuł angielski / English title: Our town Grodzisk

Tytuł polski / Polish title: Nasze miasteczko Grodzisk

Zdjęcie na okładce / Cover photo: Plac Piłsudskiego (dziś Plac Wolności).

Źródło: Polona / Piłsudski Square (today Wolności Square). Source: Polona

Projekt okładki i skład / Cover design and typesetting: Joanna Szumacher

Cyfrowa wersja publikacji w jidysz dostępna jest w YIVO Institute for Jewish Research / From the Archives of the YIVO Institute for Jewish Research, New York

Copyright © for the Polish & English edition by Wydawnictwo Taurus Edukacja i Kultura / Stowarzyszenie Nowa Kultura i Edukacja, 2022

Copyright © for the Polish translation by Martyna Steckiewicz, 2022
Redakcja i korekta / Editing and proofreading: Wydawnictwo Taurus Edukacja i Kultura

ISBN: 978-83-64854-96-5

Publikacja ukazuje się w ramach Festiwalu Kultury Żydowskiej w Grodzisku Mazowieckim, którego organizatorami są Wydawnictwo Taurus Edukacja i Kultura oraz Stowarzyszenie Nowa Kultura i Edukacja, 2022.

The publication is published as part of the Jewish Culture Festival in Grodzisk Mazowiecki, organized by the Taurus Edukacja i Kultura Publishing House and the Nowa Kultura i Edukacja Association, 2022.

nkie.pl

Tłumaczenie / Translation: dr Martyna Steckiewicz

Tekst / Text: Salomon Neuhaus

Przepisanie rękopisu / Rewriting the manuscript: Zofia Agata Zięba

